

Anna Wilkomirska

Wydział Pedagogiczny UW

WIEDZA OBYWATELSKA MŁODZIEŻY W POLSCE I NA ŚWIECIE – KOMUNIKAT Z BADAŃ MIĘDZYNARODOWYCH

W 2009 roku odbyła się na całym świecie kolejna edycja badań nad wiedzą i postawami obywatelskimi prowadzona pod egidą IEA (The International Association for the evaluation of Educational Achievement). Polska wzięła w nich udział po raz drugi. Poprzednia edycja była w latach 1999–2001 i znana jest pod nazwą CIVED (Civic Education Study). Projekt najnowszego badania został określony jako ICCS – International Civic and Citizenship Study*.

Badanie sprzed 10 lat obejmowało dwie różne wiekowo grupy uczniów. 14-latki były ankietowane w 28 krajach, a testowanie 17-latków zdołało zrobić 17 krajów, w tym Polska (Dolata i in., 2004). Warto przypomnieć, że w testach CIVED polscy 14-letni uczniowie byli na pierwszym miejscu w rankingu ze względu na wyniki testu wiedzy obywatelskiej, gorzej wypadli w rozumieniu tekstów społeczno-politycznych i wiedzy ekonomicznej. Jednak badanie powtórzone na zbiorowości młodzieży starszej pokazało, że w Polsce mamy najmniejszy przyrost wiedzy obywatelskiej, co powinno być przedmiotem analiz nie tylko naukowych, ale i motywować do refleksji i działań zarówno nauczycieli jak i polityków oświatowych.

Międzynarodowym stowarzyszeniem naukowym oraz wielu krajom, zarówno tym, które brały udział pierwszym badaniu jak i nowym, które chciałyby

* Badanie w Polsce wykonywał zespół: Roman Dolata, Krzysztof Kosela, Ewa Sielawa-Kolbowska, Anna Wilkomirska, Anna Zielińska, odpowiedzialnym za przeprowadzenie badania w terenie był Jakub Cichosz z 4P.

poznać kompetencje swoich uczniów w zakresie wiedzy obywatelskiej, zależało na przeprowadzeniu kolejnej edycji badania. Wyłonione w trybie konkursu międzynarodowego konsorcjum (ACER, NFER, Roma Tre) w 2006 roku rozpoczęło realizację nowego projektu w blisko 40 krajach całego świata oraz zaplanowało jego czas trwania do roku 2011. Główny problem badawczy dotyczył poziomu przygotowania młodzieży z różnych stron świata do podejmowania roli obywatela i miejsca edukacji szkolnej w tym procesie rozwijania wiedzy i postaw obywatelskich.

Zgodnie z przyjętym międzynarodowym harmonogramem, jesienią 2007 roku zrealizowano w różnych krajach, w tym w Polsce, pilotaż narzędzi (na reprezentatywnej próbie). Ponad rok trwała praca nad przygotowaniem trafnych i rzetelnych kwestionariuszy, wiosną 2009 roku odbyło się badanie główne. W badaniu wzięło udział 38 krajów z różnych części świata, 21 z nich uczestniczyło w poprzednim projekcie CIVED.

Uczestnictwo Polski w tak wielkim projekcie daje wiele korzyści zarówno naukowych jak i praktycznych. Możemy porównać wiedzę i postawy obywatelskie polskich uczniów z kompetencjami ich rówieśników z różnych krajów świata, o odmiennej pozycji międzynarodowej, innej historii, innym systemie edukacji. Istniejący w Polsce szkolny system socjalizacji obywatelskiej został po raz drugi poddany pewnemu rodzajowi zewnętrznej ewaluacji. Warto było ją zrobić, ponieważ w trakcie tych 10 lat, jakie minęły między dwoma edycjami badania, doszło w polskiej edukacji i szerzej w systemie społeczno-politycznym do wielu istotnych zmian, takich jak:

- reforma systemu oświaty z 1999 roku, zmiana ustroju szkolnego, wprowadzenie gimnazjum (poprzednie badania 14-latków przeprowadzone były w historycznej, ostatniej klasie VIII szkoły podstawowej), także zmiana treści i metod nauczania,
- przystąpienie Polski do Unii Europejskiej w maju 2004 roku,
- ogromny wzrost aspiracji edukacyjnych polskiej młodzieży,
- kryzysy polityczne w Polsce,
- kryzys ekonomiczny na świecie.

W jakim stopniu procesy te mogą kształtować wiedzę i postawy obywatelskie polskich nastolatków, wydaje się zagadnieniem niezwykle frapującym.

OPIS BADANIA

Analiza i interpretacja wyników dotyczących wiedzy i postaw obywatelskich młodzieży nie byłaby możliwa, gdyby w pierwszym etapie badania nie zebrano

od wszystkich uczestników badania danych pozwalających dokonać charakterystyk edukacji, w tym obywatelskiej, w poszczególnych krajach. Zgromadzone zostały informacje na temat poziomu wykształcenia społeczeństwa, wydatków na kształcenia, liczby, rodzajów, objętości programów szkolnych na różnych etapach kształcenia średniego, przygotowania nauczycieli. Szczególne zainteresowanie budziła edukacja obywatelska. Zbierane dane obejmowały cele, priorytety, strukturę programów, podstawowe zagadnienia, podręczniki, metody kształcenia, ewaluację programów, aktywność uczniów, współpracę szkoły ze środowiskiem lokalnym. Badano zawartość programów pod kątem występowania takich zagadnień jak: prawa człowieka, system prawny, system polityczny, podstawy ekonomii, instytucje międzynarodowe, rozumienie różnorodności grup społecznych, media, wolontariat, środowisko.

Charakterystyki obejmowały również spodziewany rejestr umiejętności rozwijanych u uczniów w toku kształcenia, takich jak: kształtowanie orientacji etycznych, komunikowanie, obserwowanie i analizowanie procesów społecznych (w tym zmian w szkole w otoczeniu społecznym), podejmowanie decyzji, rozwiązywanie konfliktów, zaangażowanie w aktywności społeczne, budowanie tożsamości społecznych. Poza walorami poznawczymi materiał ten będzie istotnym źródłem interpretacji wyników badania wiedzy i postaw obywatelskich.

Podstawową częścią studium były badania w szkołach. Procedury metodologiczne dotyczące doboru próby, przygotowania narzędzi, przeprowadzenia badania i jego kontroli w terenie były bardzo złożone i precyzyjnie określone przez specjalistów z międzynarodowego konsorcjum. Nie wszystkim uczestnikom udało się spełnić surowe wymogi.

Łącznie w badaniu wzięło udział 38 krajów, najwięcej europejskich – 25, 6 azjatyckich, w tym Cypr należący do Unii Europejskiej oraz 6 krajów z Ameryki Łacińskiej, listę kończy Nowa Zelandia. Badanie odbywało się w 30 różnych językach, co określa skalę trudności w przygotowywanie i weryfikacji językowej narzędzi.

Tabela 1. Kraje biorące udział w badaniu ICCS-2009

Europa	Azja	Ameryka Łacińska	Inne
Anglia	Chiny, Taipei	Chile	Nowa Zelandia
Austria	Cypr	Gwatemala	
Belgia (flamandzka)	Hong Kong SAR	Kolumbia	
Bułgaria	Indonezja	Meksyk	
Czechy	Korea Południowa	Paragwaj	
Dania	Tajlandia	Dominikana	
Estonia			
Finlandia			
Grecja			
Holandia			
Hiszpania			
Irlandia			
Lichtenstein			
Litwa			
Luksemburg			
Łotwa			
Malta			
Norwegia			
Polska			
Rosja			
Słowacja			
Słowenia			
Szwajcaria			
Szwecja			
Włochy			

We wszystkich krajach według precyzyjnie określonego schematu wylosowano reprezentatywne próby szkół, a następnie grupy uczniów i nauczycieli. Badanie w szkołach odbywało się w trzech grupach respondentów – uczniów, nauczycieli i dyrektorów szkół. Dla każdej grupy przygotowano odrębne kwestionariusze ankiet. Wiek uczniów był określony, w większości krajów była to młodzież w ósmym roku kształcenia szkolnego (w dwóch krajach był to rok 9). Średni wiek uczestników młodzieży okazał się jednak dosyć zróżnicowany: od 13 lat i 7 miesięcy w Słowenii i Norwegii do 15 lat i 5 miesięcy w Gwatemali. W Polsce średnia wieku badanych uczniów wyniosła 14 lat i 9 miesięcy, wszyscy uczyli się w II klasach gimnazjów. Testowanie młodzieży stanowiło główną i najobszerniejszą część badania. Wersja podstawowa, obowiązkowa dla wszystkich uczestników, składała się z dwóch części – badania wiedzy i rozumowania oraz badania postaw obywatelskich. Treść pytań testu wiedzy koncentrowała się wokół czterech istotnych dziedzin – społeczeństwo obywatelskie, wartości demokratyczne (obywatelskie), uczestnictwo obywatelskie, poczucie bycia obywatelem, spójność społeczna.

Poza tymi dwoma podstawowymi elementami badania, można było także (opcjonalnie) wziąć udział w dodatkowym teście wiedzy, tzw. regionalnej. Przygotowano trzy rodzaje kwestionariuszy – dla krajów europejskich, amerykańskich i azjatyckich. Łącznie 35 krajów uczestniczyło w tej części badania – 24 kraje europejskie, w tym dwa nienależące do Unii Europejskiej), 6 amerykańskich i 5 azjatyckich.

Moduły regionalne składały się z dwóch części – badających wiedzę o regionie i opinie dotyczące istotnych, lokalnych kwestii społecznych. Młodzi Polacy musieli wykazać się wiedzą na temat Unii Europejskiej, jej struktury, pryncypiów politycznych, instytucji i praw. Druga część kwestionariusza, weryfikująca postawy, dotyczyła aktywności obywatelskiej respondentów, ich stosunku do różnych międzynarodowych problemów, kwestii tożsamości narodowej i europejskiej, otwartości i tolerancji na inne społeczeństwa, kultury, języki.

Tabela 2. Narzędzia wykorzystywane w badaniu uczniów w Polsce

Narzędzie	Czas trwania badania
Test wiedzy: Wiedza Rozumowanie	Łącznie 45 minut
Kwestionariusz postaw obywatelskich Opis środowiska rodzinnego i szkolnego respondenta. Postawy i przewidywane zachowania w ważnych sytuacjach społecznych.	Łącznie 45 minut
Test regionalny (europejski)	30 minut

OGÓLNE WYNIKI BADANIA

Aktualnie trwa opracowywanie wyników badań w międzynarodowym centrum obliczeniowym. Po raz pierwszy zostały przedstawione w lipcu 2010 roku na konferencji IEA. Od tego momentu prawo do wykorzystania baz danych – analiz i publikacji uzyskują wszystkie kraje uczestniczące w badaniu. W tym artykule chciałabym zaprezentować pierwsze ogólne wyniki testu wiedzy. Czy polskie 14-latki wypadły tak doskonale jak 10 lat temu?

Test wiedzy zawierał łącznie 80 pytań. Aby uczniowie nie musieli odpowiadać na tak dużą liczbę pytań, skonstruowano 7 różnych zestawów testu. Liczba pytań w nich wahała się od 30 do 38. Jeden z zestawów zawierał 17 pytań identycznych jak w badaniu poprzedniej edycji. Do opracowania wyników użyto

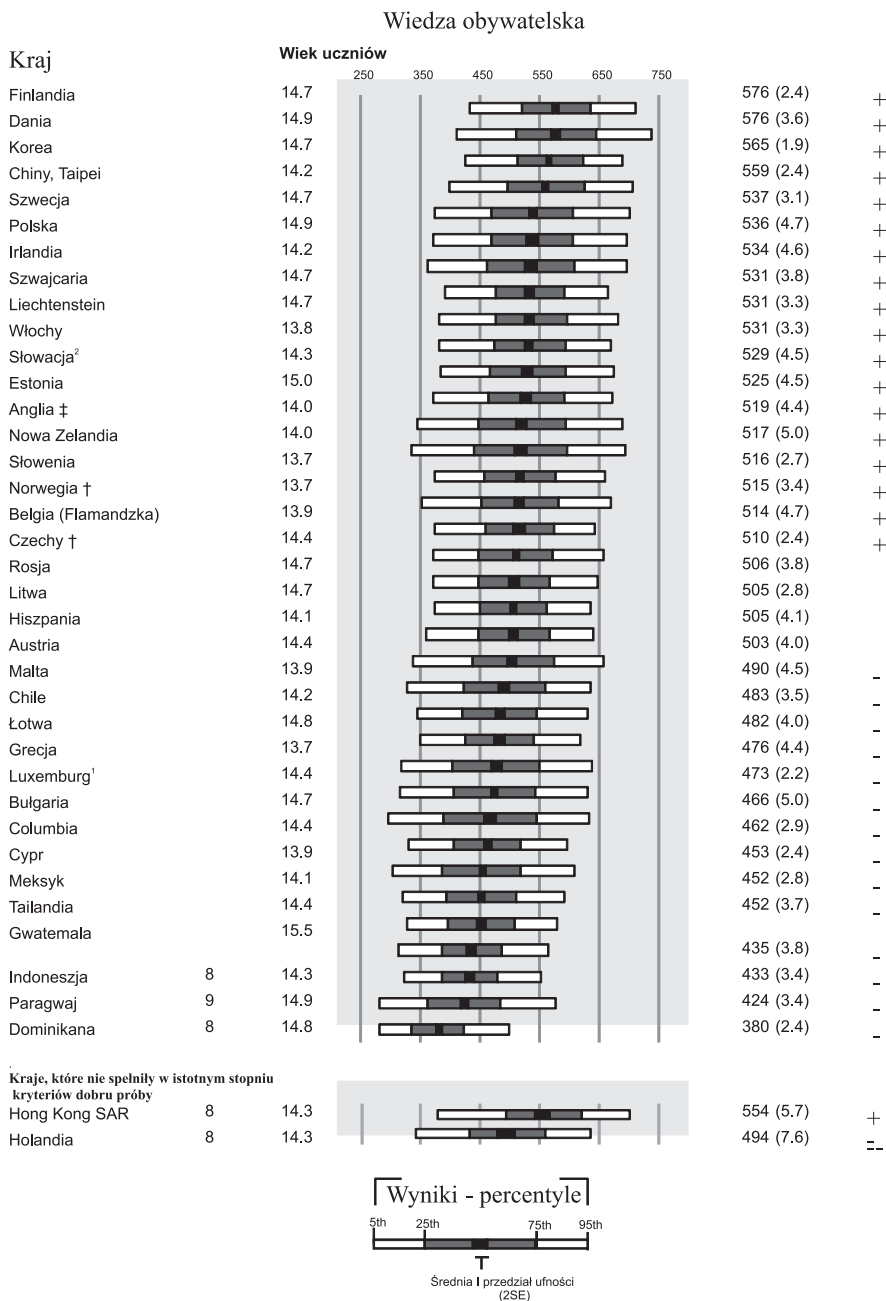
bardzo zaawansowanych procedur statystycznych, metod skalowania opartych na probabilistycznych modelach Item Response Theory, modelach Rasha, Partial Credit Model (dla pytań otwartych) oraz metodzie Plausible Values. Rzetelność testu wynosiła 0,84, podobnie jak w poprzednim badaniu CIVED. Dla skali wiedzy obywatelskiej ważona średnia międzynarodowa została ustalona na poziomie 500, przy odchyleniu standardowym 100. Generalnie pytania testu były trochę łatwiejsze niż przeciętne kompetencje ucznia w próbie międzynarodowej.

Ranking wyników obrazuje wykres 1.

Wszystkie prezentowane w tym artykule dane pochodzą z roboczego, niepublikowanego raportu – *ICCS International report: Tables and figures*. Najlepsze wyniki zanotowano w Finlandii i Danii. Warto przypomnieć, że uczniowie fińscy najlepiej wypadają również w cyklicznym badaniu wiedzy szkolnej PISA. Bardzo dobre wyniki osiągnęli również uczniowie dwóch krajów azjatyckich: Korei Płd. i Chin (Taipei). Polska w tym podstawowym rankingu zajęła szóste miejsce. Generalnie, uczniowie z 18 krajów uzyskali wyniki powyżej średniej międzynarodowej (bardzo dobry wynik osiągnęła także młodzież z Hong Kongu, ale ze względu na poważne uchybienia metodologiczne, kraj ten został wykluczony z porównań międzynarodowych), a z 14 krajów poniżej średniej. Wyniki czterech oscylowały wokół średniej. Zdecydowanie najniższe wyniki odnotowano w trzech krajach amerykańskich – Dominikanie, Paragwaju i Gwatemali oraz w Indonezji.

Z krajów z dawnego bloku wschodniego polscy uczniowie poradzili sobie najlepiej, podobnie jak w poprzedniej edycji. Wynik wyraźnie lepszy od średniej międzynarodowej uzyskali też młodzi Słowacy. Czesi, Rosjanie i Litwini osiągnęli rezultaty zbliżone do średniej, a Łotysze poniżej średniej, podobnie jak w poprzedniej edycji. Pozycje na skali wiedzy jak i sygnalizowanych tu zaledwie postaw obywatelskich krajów naszego regionu zostaną poddane dalszym szczegółowym analizom.

Tylko 5 krajów biorących udział w badaniu poprzednim osiągnęło po 10 latach lepszy wynik, w tym jeden w wymiarze istotnym statystycznie – Słowenia. Warto odnotować poprawę w Chile, które 10 lat temu uzyskało przedostatni wynik (Tonery-Purta i in., 2001). Gorsze wyniki niż w badaniu CIVED osiągnęli uczniowie aż z 11 krajów, w ośmiu przypadkach są to różnice istotne statystycznie. W tej grupie znalazła się również Polska. Warto zauważyć, że największy spadek odnotowano w czterech krajach dawnego bloku socjalistycznego – Bułgarii, Słowacji, Czechach i właśnie w Polsce. Łotewscy uczniowie uzyskali słaby wynik, ale lepszy niż 10 lat temu. Z interpretacją wyników warto poczekać na publikację danych dotyczących zmian w edukacji zwłaszcza w zakresie kształcenia obywatelskiego. Wydaje się jednak, że można zaryzykować hipotezę o spadku zainte-

[†] konieczna była korekta próby.

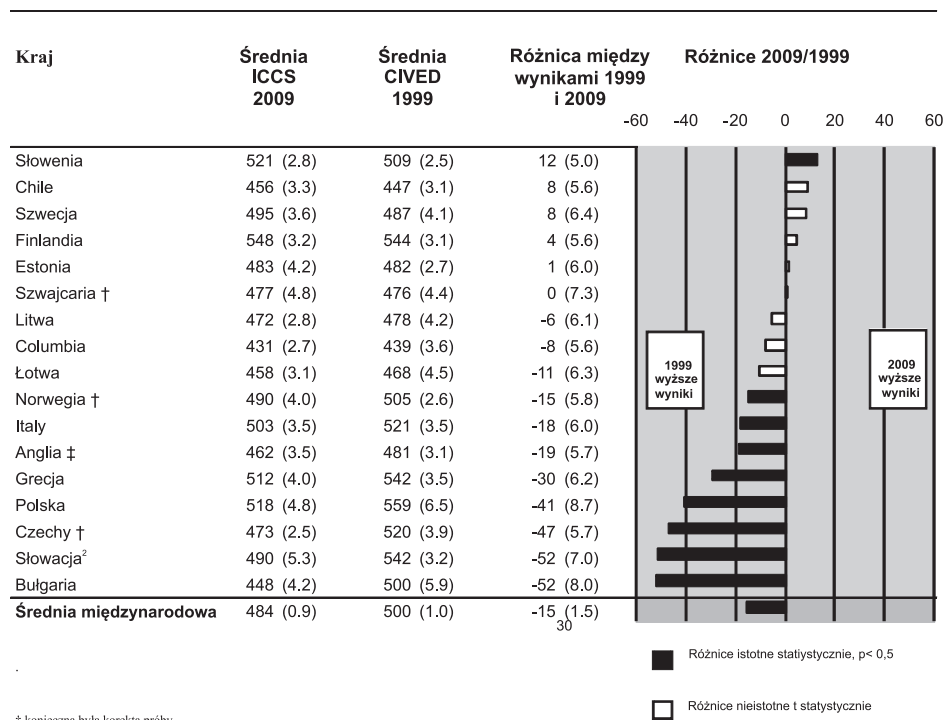
[‡] Niewielka korekta próby

1 Niespełnione międzynarodowe kryteria doboru próby

2 Dobór próby krajowej inny niż w próbie międzynarodowej

Wykres 1. Wyniki testu wiedzy obywatelskiej w 38 krajach

resowania i znaczenia wiedzy z tego zakresu po pewnej eksplozji w latach 90., bezpośrednio po przełomach politycznych w dawnych krajach socjalistycznych.

† konieczna była korekta próby.

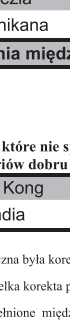
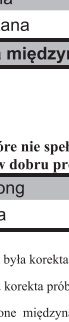
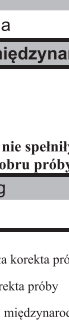
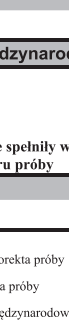
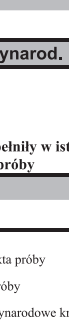
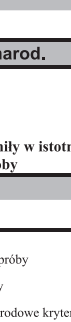
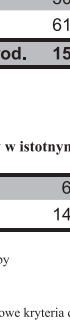
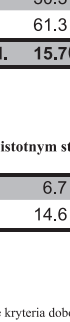
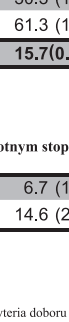
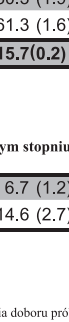
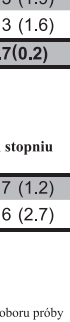
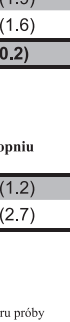

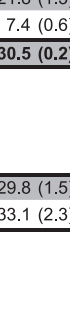

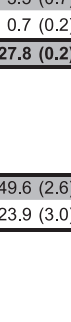

‡ Niewielka korekta próby.

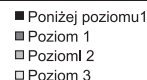
¹ Niespełnione międzynarodowe kryteria doboru próby.

² Dobór próby krajowej inny niż w próbie międzynarodowej

Wykres 2. Porównanie wyników badania w 1999 r. i w 2009 r. Wartości błędu standardowego w nawiasie

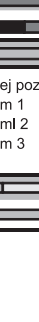

Wyniki uzyskane w próbie międzynarodowej podzielono na 4 poziomy kompetencyjne. Ranking według odsetka wyników w tzw. „najwyższej ćwiartce” jest minimalnie inny od analizowanego według średniej wszystkich wyników zarówno na górze jak i na dole tabeli. Na czele są te same cztery kraje, ale do pierwszej szóstki „awansowały” Lichtenstein i Irlandia. Polska zajęła pozycję siódmą. Warto zauważyć, że tylko w czterech pierwszych krajach ponad połowa badanych uczniów osiągnęła wynik odpowiadający kompetencjom na najwyższym poziomie.

Kraj	Poniżej poziomu 1	Poziom 1	Poziom 2	Poziom 3	
	395 punktów	od 395 do 479 punktów	od 479 do 563 punktów	Ponad 563 punktów	
Finlandia	2.1 (0.3)	10.2 (0.7)	30.0 (1.2)	57.7 (1.3)	
Dania	3.7 (0.5)	12.7 (0.8)	27.5 (1.1)	56.1 (1.6)	
Korea	2.5 (0.3)	12.0 (0.6)	31.5 (0.9)	54.0 (1.1)	
Chiny, Taipei	4.9 (0.4)	15.3 (0.8)	29.5 (1.0)	50.4 (1.3)	
Liechtenstein	7.5 (1.4)	17.6 (1.9)	30.2 (2.4)	44.6 (2.0)	
Irlandia	9.9 (1.1)	19.9 (1.4)	29.1 (1.2)	41.1 (1.8)	
Polska	8.6 (1.0)	19.4 (1.1)	30.9 (1.0)	41.0 (2.0)	
Szwecja	7.8 (0.8)	20.5 (0.9)	31.7 (1.1)	40.1 (1.4)	
Włochy	7.1 (0.7)	20.2 (1.0)	35.2 (1.0)	37.6 (1.5)	
Słowacja ²	7.2 (0.9)	22.1 (1.4)	33.9 (1.4)	36.7 (2.2)	
Szwajcaria †	5.6 (0.8)	20.5 (1.5)	37.3 (1.3)	36.6 (1.8)	
Estonia	8.2 (1.1)	21.8 (1.3)	34.4 (1.4)	35.6 (2.1)	
Nowa Zelandia	14.4 (1.2)	22.0 (1.5)	28.1 (1.4)	35.4 (2.1)	
Anglia ‡	12.8 (1.2)	22.2 (1.0)	30.8 (1.2)	34.3 (1.6)	
Norwegia †	11.3 (0.9)	23.6 (1.1)	33.4 (1.1)	31.7 (1.3)	
Słowenia	8.6 (0.9)	25.0 (1.1)	36.3 (1.2)	30.0 (1.2)	
Belgia (Flamandzka)	8.4 (1.2)	23.8 (1.7)	38.8 (1.6)	29.1 (2.1)	
Austria	14.6 (1.4)	25.0 (1.2)	31.5 (1.2)	28.9 (1.4)	
Czechy †	9.6 (0.7)	26.9 (1.0)	35.6 (1.1)	27.9 (1.1)	
Hiszpania	11.0 (1.3)	25.9 (1.3)	36.7 (1.5)	26.3 (1.8)	
Rosja	9.7 (0.9)	28.7 (1.5)	35.8 (1.2)	25.8 (1.8)	
Litwa	8.8 (0.8)	27.8 (1.2)	38.9 (1.2)	24.4 (1.3)	
Malta	17.3 (1.6)	26.1 (1.8)	32.7 (1.9)	23.9 (2.3)	
Grecja	22.4 (1.7)	27.9 (1.3)	29.1 (1.1)	20.6 (1.4)	
Bułgaria	26.8 (1.8)	26.3 (1.5)	26.9 (1.6)	20.0 (1.9)	
Chile	16.3 (1.3)	32.7 (1.2)	31.6 (1.3)	19.3 (1.1)	
Luxemburg ¹	21.8 (1.2)	30.4 (1.0)	29.2 (0.8)	18.6 (0.6)	
Łotwa	15.0 (1.6)	33.4 (1.3)	35.4 (1.7)	16.1 (1.4)	
Cypr	28.1 (1.0)	32.1 (1.0)	27.3 (1.0)	12.5 (0.9)	
Columbia	21.2 (1.3)	36.1 (1.0)	31.9 (1.1)	10.9 (0.8)	
Meksyk	26.5 (1.3)	36.3 (1.1)	27.3 (1.0)	9.9 (0.8)	
Tajlandia	24.6 (1.6)	38.2 (1.4)	29.4 (1.6)	7.7 (1.1)	
Paragwaj	38.5 (1.9)	34.8 (1.6)	20.1 (1.2)	6.6 (0.7)	
Guatemala	30.3 (1.7)	42.3 (1.6)	22.2 (1.4)	5.2 (1.2)	
Indonezja	30.3 (1.9)	44.4 (1.5)	21.8 (1.3)	3.5 (0.7)	
Dominikana	61.3 (1.6)	30.5 (1.3)	7.4 (0.6)	0.7 (0.2)	
Średnia międzynarod.	15.7(0.2)	26.0 (0.2)	30.5 (0.2)	27.8 (0.2)	

 ■ Poniżej poziomu 1
 ■ Poziom 1
 ■ Poziom 2
 ■ Poziom 3

Kraje, które nie spełniły w istotnym stopniu kryteriów dobru próby

Hong Kong	6.7 (1.2)	13.9 (1.4)	29.8 (1.5)	49.6 (2.6)	
Holandia	14.6 (2.7)	28.5 (2.3)	33.1 (2.3)	23.9 (3.0)	

† konieczna była korekta próby

‡ Niewielka korekta próby

¹ Niespełnione międzynarodowe kryteria doboru próby

² Dobór próby krajowej inny niż w próbie międzynarodowej

Wykres 3. Rozkład wyników uczniów na 4 poziomach wiedzy obywatelskiej (w %)

W Polsce tak dobre rezultaty uzyskało 40% (średni odsetek dla próby międzynarodowej 27,8%) gimnazjalistów, 8,6% (średni odsetek dla próby międzynarodowej 15,7) osiągnęło liczbę punktów określoną jako „poniżej poziomu”. Mniejszy odsetek badanych w tej „najniższej ćwiartce” odnotowano aż w 11 krajach. Oczywiście znacząco mniejszy odsetek polskich uczniów uzyskał wyniki na dwóch najniższych poziomach niż w próbie międzynarodowej, ale już w „trzeciej ćwiartce” mamy wynik bardzo zbliżony do średniej międzynarodowej.

Generalnie wyniki polskich gimnazjalistów należy uznać za dobre. Warto również zwrócić uwagę, że polscy uczniowie w zakresie wiedzy obywatelskiej osiągnęli znacznie lepsze rezultaty niż w badaniach rozumienia tekstu, czy rozumowania naukowego prowadzonych na świecie przez OECD (PISA). Oczywiście ewentualne porównania, chociaż pasjonujące, należy robić bardzo ostrożnie. Interpretując po raz pierwszy wyniki najnowszego badania należy wziąć pod uwagę zmiany społeczne, jakie zaszły w Polsce w okresie ostatniego dziesięciolecia, ale także zakorzenienie wartości demokratycznych w Polsce, od krytycznego 1989 roku upłynęło już ponad 20 lat. W Polsce, po przełomie politycznym edukacja obywatelska zyskała nowe oblicze. Wzrosło zainteresowanie aktywnością obywatelską, powstawały nowe fundacje działające na rzecz promowania społeczeństwa obywatelskiego, tworzone nowe projekty edukacyjne; wystarczy wspomnieć program i towarzyszący mu podręcznik KOSS (Kształcenie obywatelskie w szkole samorządowej). Wraz z reformą maturalną przedmiot szkolny Wiedza o społeczeństwie (WOS) stał się przedmiotem maturalnym, wskazywanym jako punktowany na wiele popularnych kierunków studiów. Dzisiaj zmiana społeczna jest naturalnym elementem życia społecznego, badane 14-latki niemalże od początku swojej edukacji miały świadomość przynależności do Unii Europejskiej, niektórzy z nich wybierając za rok szkołę ponadgimnazjalną pewnie wezmą pod uwagę dalsze studia w innych krajach europejskich. Swobody obywatelskie traktują jak coś, co im się należy, nie muszą o nie walczyć, historii myśli i walki o demokrację uczą się w szkole, a nie na ulicy, jak ich rodzice. Pojęcia z zakresu wiedzy obywatelskiej straciły dla nastolatków w Polsce swój rewolucyjny charakter, stały się dla nich elementem nauki szkolnej, do której zdobywania motywacja jest jak wiadomo zróżnicowana. Warto będzie przyjrzeć się bardzo dokładnie różnicom w kształtowaniu tych wszystkich kompetencji uczniów w polskich szkołach i porównać procesy edukacji i jej osiągnięcia w wielu krajach świata. Wartość takich analiz pokaże nie tylko miejsce polskiej szkoły na mapie świata, przede wszystkim wydaje się bardzo cenna dla rozwoju koncepcji szkół i kształcenia w XXI wieku.

BIBLIOGRAFIA

- Dolata R., Kosela K., Wilkomirska A., Zielińska A., *Młodzi obywatele. Wyniki badań międzynarodowych*, WUW, Warszawa 2004.
- Tonery-Purta J., Lehmann R., Oswald H., Schulz W., *Citizenship and education in Twenty-eight Countries. Civic Knowledge and Engagement at Age Fourteen*, IEA, Amsterdam 2001.
- ICCS International report: Tables and figures* – niepublikowany raport roboczy, IEA, 2010.